

Izvirni znanstveni članek/Article (1.01)

Bogoslovni vestnik/Theological Quarterly 83 (2023) 4, 825—838

Besedilo prejeto/Received:10/2023; sprejeto/Accepted:11/2023

UDK/UDC: 17:005.332.5:004.9

DOI: 10.34291/BV2023/04/Miklavcic

© 2023 Miklavčič, CC BY 4.0

Jonas Miklavčič

Ideal transparentnosti v digitalni dobi

The Ideal of Transparency in the Digital Era

Povzetek: Danes živimo v dobi transparentnosti, ki sta jo omogočila tako digitalna tehnologija kot tudi ideal transparentnosti. Za razumevanje izvora tega ideala si moramo pojem transparentnosti najprej ogledati. Pojem transparentnosti, ki izvorno izhaja iz optike, skozi svojo evolucijo sčasoma neha označevati lastnost materiala, skozi katerega lahko gledamo, in začne označevati stvar, ki jo lahko vidimo. Tako izraz pridobi tudi svojo metaforično rabo in začne označevati lastnost iskrenih ljudi. Transparentnost kot epistemološka in moralna vrednota se s tem razširi na mnoga področja ter postane splošna in načelna zahteva sodobne družbe, kot taka pa postane tudi ideal. Sodobna zahteva po transparentnosti vsega na pomemben način posega v možnost pristnih medosebnih odnosov in možnost vzpostavljanja etike same. Če digitalna doba zahteva transparentnost vsega, je morda čas, da transparentnost zahtevamo tudi od transparentnosti same.

Gljučne besede: transparentnost, ideal, etika, digitalna družba, tehnologija

Abstract: Today we live in an era of transparency, made possible by digital technology and the ideal of transparency. To understand the origins of this ideal, we must first look at the concept of transparency. The notion of transparency, which originally derives from optics, has evolved from being a property of the material through which we can see to being a thing that we can see. In this way, the term also acquires its metaphorical use and begins to denote a quality of sincere people. Transparency as an epistemological and moral value is thus extended to many areas and becomes a general and principled requirement of modern society, and as such it becomes an ideal. The modern demand for transparency of everything interferes in an important way with the possibility of genuine interpersonal relations and the possibility of establishing ethics itself. If the digital age demands transparency of everything, perhaps it is time to demand transparency of transparency as well.

Keywords: transparency, ideal, ethics, digital society, technology

1. Uvod

Danes živimo v dobi, ki ji mnogi avtorji pravijo doba transparentnosti (Koivisto 2022; Christensen in Cornelissen 2015; Dennett in Roy 2015).¹ Kljub temu, da si avtorji v interpretaciji dobe ali družbe transparentnosti ter razumevanju pojma ‚transparentnost‘ kot takega niso povsem edini, se zdi, da vse teorije teh avtorjev, ki govorijo o dobi transparentnosti, povezujeta dve ideji. Prva je, da vse postaja vedno bolj transparentno. Druga pa, da ima težnja po transparentnosti vsega tako velik vpliv na posameznika in družbo, da ju zelo močno zaznamuje.

Kaj imajo v mislih, ko trdijo, da vse postaja vedno bolj transparentno? GPS naprave omogočajo transparenten *vpogled* v svet okoli nas (kje smo, kje je cilj, kako do cilja); pametne ure omogočajo *vidnost* števila korakov, ki smo jih opravili čez dan.² Resničnostni šovi naj bi bili prve zares transparentne televizijske oddaje, kjer imamo *neposreden vpogled* v dogajanje tako pred kot tudi za kamerami. V najdražjih restavracijah kuharji pripravljajo hrano *na očeh* strank. Blockchain transakcije (t. i. veriženje blokov) omogočajo popolno *sledljivost* zaradi svoje jasne *vidnosti*. Zanimarjiva ni niti popularnost ‚odprtih pisarn‘, kjer vsi zaposleni delajo v enem prostoru, en drugemu na očeh, ter popularnost naprav (npr. ur ali računalnikov) s prozornim ohišjem, kar naj bi omogočilo *vpogled* v delovanje naprave. Navedeni primeri služijo predvsem kot namig na dve očitni stvari. Prva je, da je sodobno razumevanje transparentnosti dejansko vezano na *vidnost*. Druga pa je, da večino možnosti za doseganje transparentnosti omogoča sodobna tehnologija.

Ne glede na to, da lahko ‚transparentnost‘ zaradi širine vsakdanjega razumevanja izraza danes dejansko prepoznavamo v mnogoterih pojavnostih, večji del literature o dobi transparentnosti poudarja prav to, da jo omogoča najnovejša tehnologija (Mersch 2018; Christensen in Cornelissen 2015; Oliver 2004). Povezavo med tehnologijo in vidljivostjo dobro opiše Dieter Mersch:

»Zdi se, da tehnologija združuje ideale tehnično usmerjene družbe z ideali neposredne demokracije, v kateri imajo vsi enako pravico sodelovati pri sprejemanju odločitev, kljub dejstvu, da dostopa ni mogoče enakomerno porazdeliti, in kljub dvostranski naravi ‚vizije‘ vidnosti, ki združuje navidezno neomejene informacije s stalno grožnjo nadzora.« (2018, 268)

Celotna sodobna digitalna tehnologija, ki temelji na prenosu in obdelavi informacij (*information technology*) in omogoča digitalizacijo vseh področij človekovega življenja prav zato, ker ves čas svojega delovanja pravzaprav operira s podatki (jih obdeluje), torej za svoje delovanje potrebuje izredno velike količine podatkov.

¹ Prispevek je nastal v sklopu mednarodnega projekta Teološki, filozofski in etični izzivi umetne inteligence in novih tehnologij (2023–2024), ki poteka v okviru razpisa „Nova obzorja za znanost in religijo v Srednji in Vzhodni Evropi“ (Univerza v Oxfordu; John Templeton Foundation) in v okviru raziskovalnega programa P6-0269 „Religija, etika, izobraževanje in izzivi sodobne družbe“, ki ga sofinancira financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

² Mnogi avtorji takšne fenomene razumejo kot obljubo o bolj transparentnem (lucidnem in racionalnem) odnosu do sebe – ti so v družbi dovolj prisotni, da danes poznamo ideje o t. i. gibanju *quantified self* (gibanju ‚kvantificiranega jaza‘) (Alloa 2018, 29; Thomä 2018).

Ključno je predvsem to, da z uporabo digitalnih naprav, ki za delovanje uporabljajo naše podatke, povsod nenehno puščamo sledi – saj uporabljenih podatkov ne moremo nikoli več dobiti nazaj tako, da ti ne bi nekje ostali tako ali drugače shranjeni.

V tem se skriva jasna povezava med sledljivostjo in vidnostjo – le stvari, ki jih lahko vidimo (širše razumljeno), so zares lahko sled. In če je možnost sledenja vsakršnemu našemu delovanju lahko razumljena kot možnost, da so lahko vidna vsa naša dejanja (sledenje sugerira tudi to, da so lahko vidna še dolgo po tem, ko se je naše delovanje končalo), lahko razumemo, zakaj mnogi avtorji prav v tej možnosti prepoznavajo možnost transparentnosti (delovanja) posameznikov in družbe.³

Da zares živimo v dobi, ki jo transparentnost zaznamuje dovolj, da imamo lahko skoraj ‚popoln‘ vpogled v delovanje en drugega, dobro pokaže primer t. i. ‚žvižgačev‘. Edward Snowden je leta 2013 objavil dokumente, ki razkrivajo, da je NSA (Nacionalna varnostna služba ZDA) ob pomoči telekomunikacijskih podjetji prisluškovala ljudem v ZDA in po svetu (Greenwald, MacAskill in Poitras 2013). Leta 2015 je nato WikiLeaks – z Julianom Assangeem na čelu – razkril še, da je NSA prisluškovala tudi evropskim vladnim uslužbencem in predsednikom (Regan in John 2015). To niso odlični primeri za ponazoritev moči dobe transparentnosti, v kateri živimo, ker bi pokazali, da povprečni ljudje svojih dejanj ne moremo več povsem zakriti. Niti ne zato, ker bi pokazali, da jih ne morejo več zakriti vladni uslužbenci in predsedniki največjih evropskih držav. Pač pa zato, ker kažejo, da tudi NSA ne more zakriti svojih. Vsi, ki digitalno tehnologijo uporabljamo, puščamo sledi, ki lahko naše delovanje v pravih rokah vselej naredijo vidno – transparentno.

Kaj torej je doba transparentnosti omogočilo? Doba transparentnosti sta omogočila predvsem dva fenomena. Prvi fenomen – verjetno ta, ki je dobo bolj dobesedno omogočil – je omenjeni pojav *digitalne tehnologije*. Drugi fenomen, ki je vzpostavil temelj za našo željo po transparentnosti, pa je izredno močan in v družbo globoko zakoreninjen *ideal transparentnosti*.

V prispevku bomo ovrednotili ideal transparentnosti – in sicer tako, da bomo najprej predstavili izvor in razvoj izraza ter pojma transparentnost. Nato bomo raziskali moment, ko ta tehnični pojem pridobi moralno konotacijo, ter moment, ko postane ideal in vsesplošna etična zahteva. V sklepnem delu pa si bomo ogledali, kakšen vpliv ima ideal transparentnosti na medosebne odnose v digitalni družbi – in nenazadnje, kakšen izziv predstavlja za etiko kot tako.

2. Ideal transparentnosti

Različni avtorji si v izbiri izraza niso edini in za opis razmeroma podobnega fenomena uporabljajo različno terminologijo. Nekateri govorijo o mitu transparentnosti (Christensen in Cornelissen 2015), o sanjah o transparentnosti (Schneider 2018,

³ Sledi – tudi in predvsem digitalne – lahko glede na našo namero puščamo na različne načine: povsem neprostoVOLjno (varnostne kamere); delno prostovoljno, ko nas nihče ne sili, a se v praksi ne zavedamo, da jih puščamo (splet, trgovine) in povsem prostovoljno (objave na socialnih omrežjih).

86–87), nekateri tudi bolj ostro kar o diktaturi transparentnosti (Thomä 2018, 57). Mi uporabljamo izraz ‚ideal transparentnosti‘ – zdi se namreč, da najbolje označuje to, o čemer dejansko govorimo; poleg tega ga izbira večina po našem mnenju relevantnih avtorjev (Koivisto 2022; Pozen in Schudson 2018; Mersch 2018; Hansen, Christensen in Flyverbom 2015).

Naj poudarimo, da izraz ‚ideal‘ uporabljamo, kot se uporablja, ko označuje idejo/stvar, ki jo ljudje občudujejo in ji želijo slediti – ta pa je (tudi če v praksi postane skoraj samoumeven cilj, v katerega je težko podvomiti) vsaj načeloma vedno lahko podvržena kritiki.⁴ Izraza torej ne uporabljamo za označevanje dejansko idealne stvari, ki bi bila zaradi svoje popolnosti onkraj možnosti kritike.⁵ V veliki meri želimo opozoriti ravno na to, da transparentnost v vsakdanjem življenju občutimo kot ideal v skladu s slednjim pomenom, čeprav jo moramo razumeti predvsem na prvi način, ki kritiko še vedno omogoča – če ne celo zahteva.

Prvi očitni indikator, da je na delu ideal, je, da je na transparentnost danes vezana skoraj povsem splošna družbena intuicija, da je transparentnost samoumevno dobra (Koivisto 2022, 5; Christensen in Cornelissen 2015, 133). »V javnem diskurzu je splošno sprejeto, da je transparentnost na prvi pogled samoumevno dobro, podobno kot zasebnost in svoboda govora.« (Alloa in Thomä 2018, 7) Emmanuel Alloa je prepričan, da je modernost po padcu velikih zgodb 20. stoletja definirana kot doba, ki se je lahko rešila okovov ideologije: da po hladni vojni zahod sebe razume in se predstavlja kot fundamentalno postideološkega. V tem avtor vidi jasen razlog, zakaj se je od vseh blestečih konceptov, ki izhajajo iz razsvetljenjskih idej, ohranila prav transparentnost. Transparentnost naj ne bi imela vsebine, temveč naj bi zahtevala le proceduralno odprtost, v kateri se vsebina lahko pokaže (Alloa 2018, 47). Transparentnost se kaže kot radikalno nevtralen fenomen. Ker transparentnost stvari dela vidne, naj bi bila garant moralnosti tako za institucije kot tudi za subjekte. »Konotacije, povezane z njo, so skoraj izključno pozitivne: transparentnost velja za nepristransko, nevtralnno, demokratično in progresivno. Kot taka obljublja stabilnost.« (30) Drugače kot izrazi, kot sta ‚regulacija‘ in ‚nadzor‘, transparentnost sploh nima negativne konotacije.

Transparentnost pravzaprav sploh nima antonima, ki bi zares negativno pokril vse pomene izraza (razen seveda izraza netransparentnost). »Nasprotno, zdi se, kot da bi transparentnost s svojo prilagodljivo obliko odpravila vse vrste negativnosti in jih nekako v celoti resorbirala.« (29) Transparentnost je torej danes vsaj delno tako zavezujoča družbena norma prav zato, ker je prej postala »samoumevni ideal in razlaga, kako morajo družba in njene organizacije delovati« (Christensen in Cornelissen 2015).

Če želimo raziskati izvor ideala, se moramo poskusiti vrniti na začetek, zato se zdi primerno, da analizo začnemo pri samem izvoru pojma ‚transparentnost‘. A sledenje evoluciji izraza in pojma ‚transparentnost‘ ni lahka naloga. Delno zato, ker ne vemo dobro, kaj vse koncept pomeni danes (lastnost, stanje, proces). Delno pa tudi zato, ker koncept vključuje različne in včasih nezdržljive implikacije

⁴ Izraz ideal uporabljamo na ta način, ko govorimo npr. o idealu vitke postave (v modni industriji).

⁵ Kot bi bil izraz uporabljen, ko bi govorili npr. o idealni košarkarski peterki.

(Alloa 2018, 31). Po eni strani gre za nekaj, kar *je* (deskriptivnost), po drugi za nekaj, kar *bi moralo biti* (normativnost) (Teurlings in Stauff 2014, 3–10). Spremljanje genealogije je torej kompleksno prav zaradi stopnje nejasnosti pojma in izraza.

3. Izraz transparentnost

3.1 Prva pojavitev izraza

Izraz transparentnost izhaja iz optike – področja fizike, ki proučuje svetlobo. Na začetku izraz označuje lastnost materialov, ki jim omogoča, da skoz njih lahko posveti svetloba, to pa posledično pomeni tudi, da izraz izvorno označuje materiale, skozi katere je mogoče gledati (Alloa 33 2018; Hansen, Christensen, Flyverbom 2015, 2). Izvorno transparentnost torej pomeni prozornost.

Izraz *transparentis* se je v pridevniški obliki pojavil precej pred samostalniško obliki – prvič šele leta 1165 v prevodu Nemezijevega dela *O človeški naravi* iz grščine v latinščino, ki ga je opravil Burgundio iz Pise. Izraz *transparentis* je latinska različica grškega izraza *diaphanês*, prevod pa je natančen, ker je kalk – torej dobesedni prevod, ki poleg pomena ohranja tudi morfemsko sestavo izraza (Alloa 2018, 36).

3.2 Etimologija izraza

Grški izraz *diaphanês* pomeni ‚skozi sijoč‘ (*dia* – ‚skozi‘, ‚čez‘, ‚zaradi‘ / *phainestai* iz *phainô* – ‚posijati‘, ‚se pojaviti‘) – in *transparentis* temu povsem ustreza, saj predpona *trans* dobro pokriva pomensko polje predpone *dia*, *parens* pa je sedanji tvorni deležnik iz glagola *parere*, ki tako kot *phainestai* pomeni ‚pojavi se‘, ‚postati viden‘ (Alloa 2018, 34–35).

Etimološki pomen izraza ‚transparentnost‘ je torej ‚skozi sijanje‘, ‚skozi se kazanje‘, pri čemer pa je treba poudariti, da ima izraz ‚skozi‘ dvojen pomen (Alloa 2018; Koivisto 2016):

Transparentnost je lahko lastnost (pasivnih) predmetov, *skozi* katere svetloba preseva. V tem smislu je transparentno okno. Gre za prostorsko kategorijo. Tako Platon uporablja izraz *diaphanês* za opis reke Ilisos v bližini Aten. Pri tem pomenu ‚skozi‘ transparentno pomeni dobesedno prozorno.

Transparentnost je lahko razumljena tudi kot lastnost (aktivnih) predmetov, ki kot nekakšen medij omogočajo, da nekaj *skozi* njih zasije. V tem smislu transparentnost pripada npr. kipu, če *skozenj* lahko zasije značaj osebe, ki jo predstavlja. Kot medij se predmet nekoliko skriva, da lahko skozenj zasveti in se pokaže neka druga stvar. Tu ne gre več za prostorsko, temveč vzročno kategorijo. Na ta način izraz *diaphainei* uporablja na primer Ksenofont, ko pravi, da slikar lahko doseže, da *skozi* barve, obrazne poteze in poze naslikanega telesa zasije osebnost upodobljene osebe (Xenophon 1994, 98).

Ta dva grška pomena ‚skozi‘ v izrazu transparentnost se ohranjata tudi v latinskem prevodu.

3.3 Preneseni pomen transparentnosti kot neposredna vidnost

Kljub temu, da drugi pomen izraza ‚skozi‘ sugerira nujnost posredovanja transparentnega medija pri tem, da se nekaj drugega lahko pokaže v naši zaznavi, pa sčasoma (in zelo postopoma) ta pomen izginja, na plano pa prihaja nasprotni pomen. Sčasoma ‚skozi‘ (*trans*) postane povsem spregledan, v ospredje pa stopi ‚ki postaja viden‘ (*parens*). Transparentnost ne označuje več tega, da se kaj pokaže skozi kaj drugega – ne označuje več tega posredništva. Nasprotno, transparentnost pomeni le še čisto, »nepokvarjeno neposrednost« (Alloa 2018, 36) – neposredno danost, čisti *datum*. Iz *transparentia*, ki omogoča, da skozi nekaj vidimo nekaj drugega, transparentnost torej postane to, kar pomeni še danes: transparentna stvar je tista, do katere imamo povsem *neposreden dostop*, brez kakršnegakoli posredništva (Koivisto 2016). V vsakdanji rabi izraza danes transparentnost torej označuje predvsem *neposredno vidnost* stvari. Ko danes zahtevamo transparentno delovanje vlade, imamo v mislih obljubo o povsem neposrednem vpogledu v proces njenega delovanja. Manj kot je med našim vpogledom in njenim delovanjem posrednikov, bolj se nam to delovanje zdi dejansko transparentno.

Sami trdimo, da se v tem koraku v evoluciji izraza se zgodi še nekaj pomembnega. Če je bila prej transparentnost lastnost medija, skozi katerega kaj postane vidno, pa je zdaj lastnost neposredno vidnega, saj medija preprosto ni več. Spremeni se fokus, čemu pripada lastnost transparentnosti. V trenutku, ko transparentnost postane lastnost tega, kar neposredno vidimo, in ne več tega, skozi kar se nam kaj pokaže (skozi kar gledamo), izraz dobi *preneseni pomen* – od zdaj naprej opisuje *vidno* in ne več prozorno (nevidno).

3.4 Metaforična raba izraza

V 16. stoletju se izraz ‚transparenten‘ (predvsem kot pridevnik) uporablja že za lastnosti situacij, shem, argumentacij, interesov in podobno. Med drugim postane tudi značilnost ljudi. Ta preskok, ko transparentnost ni več le lastnost materialov, kakor je bila do sedaj, temveč postane tudi lastnost stvari kot takih, in zlasti ljudi, pa omogoči novo rabo izraza – metaforično (Alloa 2018, 33). Ida Koivisto trdi, da gre dejansko za pristno metaforo (2016, 9), saj človek (ali npr. njegove namere) ni nič bolj in nič manj transparenten, kot je jezik lahko oster, glava prazna ali srce zlomljeno. Pomembno pa je, da tudi ko transparentnost dobi metaforično rabo in ni več le lastnost materialov, temveč označuje jasno (raz)vidnost situacij, delovanja in ljudi, vseeno nikoli ne izgubi konotacije, ki je vezana na ‚vidnost‘, do neke mere celo na ‚prozornost‘. To, da je človek transparenten, vsaj do neke mere še vedno ohranja oba vidika transparentnosti – tako ‚prozornost‘ človeka, ki omogoča vpogled v njegovo notranjost, kakor predvsem to, da njegova osebnost zasveti *skozenj* (ali recimo skozi njegovo delovanje) (2). Četudi torej v metaforični rabi izraza ‚transparentnost‘ *prozornost* ni več prisotna v dobesednem smislu, je konotacija vseeno ohranjena.

3.5 Vrednostna konotacija izraza ‚transparentnost‘

3.5.1 Vloga evolucije in vida (preneseni pomen izraza)

Čeprav se metaforična raba izraza transparentnost pojavi šele v 16. stoletju, se je po našem mnenju vrednostna konotacija izraza prijela že takoj, ko je ta poleg prvotnega pridobil preneseni pomen in začel označevati lastnost vidnih stvari ali lastnost, ki vidnost omogoča. Ker sta nam v preteklosti (in nam še vedno) evlucijsko gledano vid in vidnost stvari v precejšnji meri omogočala preživetje – od zaznavanja okolja in potencialnih nevarnosti, pa vse do iskanja hrane (Jacobs in Nathans 2009; Parker 2003) –, smo stvari, ki so vezane na vidnost in omogočanje vidnosti, od nekdaj vrednotili pozitivno. Pozitivno vrednotenje svetlobe (v nasprotju s temo), jasnosti (v nasprotju z nejasnostjo), bele barve (v nasprotju s črno), odkritosti (v nasprotju z zakritostjo) je prisotno že tisočletja (Christopoulos, Karakantza in Levaniouk 2010). Po našem mnenju torej tudi transparentnost, ko s prenesenim pomenom izraza postane lastnost vidnih stvari, samodejno dobi pozitivno vrednostno konotacijo. Transparentnost stvari je tako vsaj načeloma vrednotena kot dobra stvar, še preden dobi svojo metaforično rabo.⁶ Prav zaradi te svoje vezanosti na vidnost, ki je vrednotena pozitivno, pa se transparentnost – kot smo dejali – kasneje izkaže za izvrstno metaforo tudi za mnogo drugega pozitivnega, kar ni vezano neposredno na materiale, s tem pa izraz skozi metaforično rabo pridobi še več drugih pozitivnih konotacij.

Hansen, Christensen in Flyverbom so prepričani, da smo danes priča prevladi vidnosti (*visibility*) v sodobni družbi (2015, 6) – in v tem lahko prepoznamo izvor prve posebne vrednostne konotacije, ki ima svoje korenine v razsvetljenstvu:

»Vrste transparentnosti, ki danes oblikujejo družbeno življenje, so povezane z razvojem na Zahodu od razsvetljenstva dalje, vključno s procesi sekularizacije in vzponom novih oblik subjektivnosti – pa tudi z vse večjim poudarkom na vidnosti in opazovanju kot temelju vednosti in resnice.« (6)

3.5.2 Vloga razsvetljenstva (metaforična raba izraza)

Pojem ‚transparentnost‘ je s svojim prenesenim pomenom že sam takoj ovrednoten pozitivno, v razsvetljenstvu pa pridobi še pomembno epistemološko vrednost. Vednost je namreč neposredno odvisna od našega dostopa do resnice. Ta dostop je lahko razumljen kot neposreden vpogled v (razkrito/neskrito) naravo in svet. Poudarjanje povezave med ‚neskritostjo‘ in ‚resnico‘ ima v filozofiji dolgo tradicijo, vse od Platona do Heideggerjeve ponovne oživitve koncepta *alētheia*, ki vključuje oba naštetata pomena: tako ‚neskritost‘ (prav v kontekstu vida in vidnosti) kot ‚resnico‘ (Heidegger 1991), a za nas bo dovolj že, če omenimo, da lahko poleg očitne etimološke povezave povezavo med *videti* in *vedeti* opazimo tudi že v sloganih, kot sta »videti pomeni vedeti« (Hansen, Christensen in Flyverbom 2015, 11) in »razumeti pomeni videti« (Lakoff in Johnson 2003).

⁶ Seveda ne v vseh primerih, kakor v popolnoma vseh primerih tudi npr. svetloba ni vrednotena izključno pozitivno. V splošnem pa je po našem mnenju vzorec očiten.

»Izraz ‚videti pomeni vedeti‘ je na primer temeljna metafora v središču mita transparentnosti – metafora, ki namiguje, da je vse, kar obstaja, v neposrednem in transparentnem vpogledu, in tako spodbuja našo vednost in razumevanje nečesa (kot da je vizualna zaznava enaka preizkušnim oblikam vednosti).« (Hansen, Christensen in Flyverbom 2015, 133)

Če naj bo naša vednost upravičena, se ne smemo več zanašati na zastarele avtoritete, temveč moramo resnico odkriti (v smislu nasprotja *zakrivanja*), spraviti na svetlobo, trdi razsvetljenstvo.⁷ Racionalnost je ta, ki nam bo ponudila ustrezno metodologijo za transparenten vpogled v delovanje sveta, ki bo omogočil neposreden dostop do resnice, kar pa bo – kot trdi Kant – subjekte osvobodilo oprijema avtoritet in omogočilo možnost emancipacije (Kant 1987). Poleg te dodatne pozitivne konotacije, ki jo razsvetljenstvo pripisuje konceptu transparentnosti v kontekstu epistemologije, pa z metaforično rabo – ko v 16. stoletju izraz začne označevati tudi lastnosti abstraktnih stvari in situacij – razsvetljenstvo transparentnost kot ‚razkrivanje skritega‘ razširi še na transparentnost ljudi; s tem izraz pridobi moralno konotacijo. »V času razsvetljenstva je bil poziv k transparentnosti posebej usmerjen proti nepreglednosti. Ta je bila povezana s številnimi nezaželenimi stvarmi, kot sta nepravilnost in nesrečnost.« (Koivisto 2022, 9)

»Transparentnost je pomenila dvojni ideal in dvojno svobodo: epistemološko svobodo, ki je zavračala vse, kar ni bilo dovolj utemeljeno ali dokazano, ter praktično ali moralno svobodo, ki se je vrtela okoli politike neomejene razprave in sodelovanja ter družbenega ideala enakosti in pravičnosti, ki je našel svoj najvišji izraz v ideji univerzalnih človekovih pravic.« (Mersch 2018, 260)

3.6 Moralna konotacija izraza transparentnost

Prvo moralno razumevanje koncepta transparentnosti se torej pojavi, ko izraz začne označevati ljudi, ki nimajo *skritih* namenov, pač pa so njihovi interesi povsem jasno *vidni* – transparentnost je za *iskrenost*, ki označuje prav lastnost oseb, ki nimajo skritih namenov, odlična metafora.⁸ Iz epistemološke mantre »videti pomeni vedeti« smo v kontekstu iskrenosti dobili še moralno mantra »videti pomeni verjeti« (Oliver 2004). V 18. stoletju se transparentnost tako že povsem ustaljeno razume kot hvalevredna lastnost iskrenih ljudi, ki ničesar ne skrivajo (Alloa 2018, 33). Če je bila prva pozitivna konotacija transparentnosti pripisana že zaradi splošnega pozitivnega vrednotenja vidnosti stvari, nato zaradi razsvetljenskega pozitivnega vrednotenja v epistemološkem kontekstu (odkrivanje resnice) in v tretjem koraku zaradi moralne konotacije izraza kot oznake za ljudi, ki ničesar ne skrivajo, pa je v

⁷ Nenazadnje ni naključje, da se gibanje imenuje *raz-svetljen-stvo* (ang. *En-light-en-ment*, nem. *Auf-klär-ung*, fr. *Lum-i-èr-es*, pol. *O-świec-enie*). Pozitivno vrednotenje svetlobe, ki omogoča vidnost resnice, je torej prisotno že v imenu gibanja samega (Mersch 2018, 261).

⁸ To, da ljudje nimajo skritih namenov in so iskreni, je moralna vrednota seveda že veliko prej, v razsvetljenstvu pa se zaradi odlične metafore na ta moralni pogled pripne pojem transparentnosti.

zadnjem koraku iz moralnega koncepta za ljudi izraz prenesen še na družbeno raven, kjer označuje moralnost delovanja skupin, organizacij, oblasti – in šele nazadnje, v zadnjih stoletjih, pojem postane dokončno skoraj povsem političen (2022).⁹

3.7 Rojstvo ideala transparentnosti

Prav v času razsvetljenstva želja po transparentnosti torej zajame vsa področja družbe (filozofijo, znanost, moralo in nazadnje politiko) in vzpostavi se to, čemur lahko rečemo *splošna zahteva po transparentnosti*. Vsesplošno prepoznana vrednost transparentnosti izzove splošno zahtevo, ki vodi v ponotranjenje samoumevne vrednosti transparentnosti, v katero ni več mogoče dvomiti – ta pa rodi *ideal transparentnosti*.

Moralna konotacija pojma transparentnost se prvič pojavi, ko začne označevati lastnost moralno dobrih ljudi, ki ničesar ne skrivajo, šele nato pa se iz tega konteksta moralni pojem transparentnosti začne uporabljati tudi za druge stvari: odnose, države, organizacije, vlado. Zato je morda dobro (če je delni cilj ovrednotenja pregled izvora ideala transparentnosti), da moralno konotacijo podrobneje proučimo s perspektive transparentnega posameznika, ki je njen izvor.

Človek, ki je transparenten, in torej ničesar ne skriva, je *iskren* človek – prav zato, ker so njegovi interesi, nameni in osebnost vidni. Vidnost interesov, želja in osebnosti, ki naj bi zagotovila moralnost osebe, je od 18. stoletja naprej označena pozitivno kot transparentnost osebe, čeprav se je prenesena raba in moralizacija, ki jo spremlja, v angleščini in drugih evropskih jezikih dokončno zakoreninila relativno pozno (Alloa 2018, 33).

4. Etika transparentnosti

Za ovrednotenje ideala transparentnosti, dosežene v razsvetljenstvu, se bomo metodološko oprli na fenomenološko analizo vpliva, ki ga ima ideal na medosebne odnose. Fenomenološki pristop se zdi za vzpostavitev poskusa kritike ideala transparentnosti najustreznejša izbira, pri čemer se strinjamo z Ido Koivisto, ki pravi: »Ko k vizualnemu pojmu transparentnosti pristopimo kot h konstrukciji /.../, se poleg epistemoloških zadev pojavijo tudi etična in estetska vprašanja. Tako je vprašanje o transparentnosti tudi vprašanje o etični ali politični fenomenologiji.« (2016, 6)

4.1 Vpliv ideala na medosebne odnose

Ideal transparentnosti torej razumemo kot vsesplošno željo po vidnosti vsega (objektov, procesov, oseb), obenem pa ga zaznamuje tudi tako močna pozitivna moralna konotacija, da predstavlja cilj, ki se zdi skoraj samoumeven in o njem ne upamo (ali celo ne moremo) podvomiti. A če je bil ideal do nedavnega dejansko le želja, danes vse bolj postaja resničnost. Z novodobno tehnologijo je idejo po

⁹ Za prenos moralne konotacije pojma transparentnosti iz lastnosti oseb na družbeni nivo (skupine, organizacije, oblast) sta v veliki meri zaslužena Jean-Jacques Rousseau in Jeremy Bentham (Koivisto 2022).

popolni transparentnosti sveta začel spreminjati v resničnost v zadostni meri, da mnogi avtorji, kot že omenjeno, govorijo, da živimo v dobi transparentnosti. Zdi se, da ima ideal transparentnosti na družbo, posameznika in etiko samo velik vpliv. A kakšnega in kolikšnega? Začeti moramo pri tem, kaj izraz transparentnost v vsakdanji rabi pomeni *danes* – in kaj pravzaprav zahtevamo, ko zahtevamo vesplošno transparentnost.

4.1.1 Dvojnost izraza transparentnost ostaja prisotna

Sodobna raba izraza transparentnost še vedno vključuje dvojnost prvotnega pomena (da gledamo skozi nekaj) in prenesenega pomena (da gledamo nekaj).

Prvotni pomen: izraz transparentnost danes uporabljamo v njegovem prvotnem pomenu, ko na primer rečemo, da je okno transparentno. Tu je pomembno, da okna *ne vidimo*, temveč *skozi* njega gledamo – bolj kot je okno transparentno, manj ga vidimo.

Preneseni pomen: izraz transparentnost v prenesenem pomenu danes uporabljamo za označevanje stvari, ki jih lahko (neposredno) *vidimo*. Če torej zahtevamo transparentnost delovanja vlade, izražamo zahtevo po tem, da bi nam delovanje vlade moralo biti vidno.

4.1.2 Pojem ‚meje‘

Ta dva vidika izraza se razlikujeta v več pogledih, a ena izmed ključnih razlik je v njunem odnosu do pojma ‚meje‘. V prvem primeru, ko transparentnost uporabljamo v prvotnem pomenu in opisuje predmete, skozi katere gledamo, gre v veliki meri za to, da se za meje objekta ne zmenimo in pogledamo kar skozi njega (Geroulanos 2017).¹⁰ V primeru rabe izraza v prenesenem pomenu, ko torej transparentnost označuje lastnost objekta, ki ga vidimo, pa je meja ključna. Meje objekta morajo biti ohranjene, da se naš pogled na njem lahko ustavi in ne potuje skozi – pravzaprav se naš pogled ustavi prav na meji ali površini objekta (Moore 1925, 221). Ta distinkcija v odnosu do meje objekta se bo v nadaljevanju izkazala za ključno.

Ta dvojna narava pojma transparentnost, ki torej vselej vključuje *gledati skozi* (ne opaziti) in *videti*, zato vedno vključuje tudi *ne videti* in *videti* – in kot taka je ohranjena tudi v mnogih izrazih, ki se tičejo subjekta, ki gleda. Najprej bomo omenili koncept *perspektive*, nato pa še slovenski izraz *spregledati*.

4.1.3 Perspektiva

Subjektu perspektiva pripada zato, ker je izraz ‚perspektiva‘, kot ga uporabljamo danes (tudi v slovenščini), posamostaljena izposojenka iz poznolatinškega *perspectivus*, ki pomeni ‚ki gleda skozi, ki pregleduje, opazuje‘. Ta izraz pa je izpeljanka iz *perspectus*, ki je trpni deležnik glagola *perspicere*, ki pomeni ‚spregledati, spoznati‘ – sestavljen je iz *per* (‚skozi‘) in *specere* (‚gledati‘), kar je zelo blizu

¹⁰ Poudarjamo, da imajo svoje meje tudi transparentni objekti, zato vemo, kje se okno konča – a transparentnost (kot lastnost objekta) omogoča, da se pogled za meje, če tako želi, lahko ne zmeni.

konceptu transparentnosti. Izraz *perspectiva* je v 6. stoletju skoval Boetij v iskanju ustreznika grški znanosti optike (*optikê technê*) in pomeni dobesedno ‚umetnost gledanja skozi‘, kjer prefiks *per* dejansko pomeni oboje – tako prostorski kot kavzalni vidik, ki je prisoten tudi pri *diaphanês* in *transparentens* (Alloa 2018, 35). Thomä pravi, da je bil izraz *perspicuus*, ki ga uporablja Descartes, zaradi svoje semantične podobnosti v angleščino upravičeno preveden kot pridevnik *transparent* – čeprav omenjeni avtor poudarja, da se transparentnost strogo gledano tiče lastnosti materiala, *skozi* katerega gledamo, *perspicuus* pa lastnosti osebe, da gleda skozi (Thomä 2018, 69).

Če subjekt torej v svojem gledanju lahko stvari *vidi in skozi njih gleda*, pa se to dobro vidi tudi v izrazu, ki je, kot smo videli zgoraj, uporabljen za prevod pomena *perspecere* – ‚spregledati‘.

4.1.4 Spregledati

Slovenski izraz spregledati zelo dobro nakazuje dinamiko med *videti* in *ne videti*, ki se ves čas skriva tudi v izrazih ‚transparentnost‘ in ‚perspektiva‘. Spregledati ima vsaj štiri specifične rabe. Spregledati lahko pomeni:

Videti – »Mama je povsem spregledala sinove namere.«¹¹

Ne videti – »Voznik je spregledal prometni znak.«

Prehod iz ne videti v videti – »Pacient je 3 dni po prihodu iz bolnišnice končno spregledal.«

Prehod iz videti v ne videti – »Učiteljica je tokrat učencu spregledala napako.«

Na tej točki želimo s pomočjo izraza ‚spregledanje‘, ki smo ga kot relevantnega izpeljali iz pojma ‚perspektiva‘, opozoriti le na to, kako sta pomena ‚videti‘ in ‚ne videti‘ neposredno prepletena v mnogih izrazih, ki so etimološko ali semantično vezani na izraz ‚transparentnost‘. V nadaljevanju pa se bo pojem ‚spregledanje‘ izkazal za zelo pomembnega pri govoru o etiki.

4.2 Ideal transparentnosti in Drugi

V medosebni etiki, ko izpostavljamo odnos med dvema subjektoma, se zdi, da se pojem meje, ki smo ga omenili zgoraj, izkaže za izredno pomembnega. Zdi se, da je ključno, da Drugi, s katerim sem v odnosu, ohranja neko svojo lastno mejo, saj ta omogoča vsaj dvoje: 1. da je jasno ločen od mene (da je torej mojemu jazu dejansko drugi); 2. da se moj pogled na njem ustavi, ker njegova meja ne dovoli, da bi pogled potoval skozenj – za ohranjanje drugosti je ohranjanje meje ključno.

Splošna zahteva po popolni transparentnosti vsega, na katero napeljuje ideal, od stvari, organizacij, vlad in oseb zahteva, da ničesar ne skrivajo, in še več: sugerirana je absolutnost zahteve, da vse pokažejo – da se popolnoma pokažejo in da

¹¹ Pri prvi rabi izraza ohranjamo pomen ‚videti‘, da je skozi pregled različnih rab očitna povezava med *videti* in *ne videti* – čeprav bi bilo, da bi se izognili temu, da prva raba pravzaprav postane tretja (ker gre tudi za prehod iz *ne videti* v *videti*), precej bolj dosledno, da bi za razlikovanje od ostalih rab uporabili pomen ‚spoznati‘.

tujemu pogledu omogočijo *neposreden* dostop do sebe. V primeru, ko gledamo drugega, ta zahteva po neposrednem dostopu, ki je v središču sodobnega razumevanja pojma transparentnosti, od Drugega zahteva, da svojo mejo, ki ga jasno ločuje od opazovalca, izbriše/ukine. S tem, ko mora Drugi na ukaz splošne zahteve ideala transparentnosti v imenu neposredne dostopnosti mejo med sabo in opazovalcem ukiniti – ter tako tujemu pogledu postati povsem dostopen –, pa mora istočasno brisati tudi svojo drugost, za katero smo rekli, da je od meje odvisna (Han 2015). Drugega v veliki meri dela za Drugega prav to, da do njega nimam neposrednega dostopa – da nikoli ne more biti povsem do konca zapopaden. Da ga nikoli ne morem do potankosti ujeti. Da je vedno zavit v tančico nedostopne skrivnosti (Lévinas 1998). Da je vselej nekoliko netransparenten. Prav to, da se razkriva, Drugega dela manj Drugega.

Byung-Chul Han v svojem delu *Izgon Drugega* (2018), v razdelku, kjer sicer govori o narcizmu, izpostavlja tudi za nas pomembno misel:

»Drugi je preoblikovan, dokler se ego v njem ne prepozna. Narcistični subjekt zaznava svet le v odtenkih samega sebe. Posledica tega je katastrofalna: Drugi izgine. Meja med jazom in Drugim postane zabrisana.« (2018, 21)

Ideal transparentnosti spodbuja isto – le da v tem primeru ni kriv ta, ki gleda, temveč je ‚kriv‘ kar obstoječi ideal, ki rušenje meje zahteva. Po padcu meje Drugega pa hude posledice utrpita oba – tako opazovalec kot ta, ki je viden.

Če sedaj uporabimo zgoraj izpeljani izraz, ki se tiče *perspektive* osebe, ki gleda – *spregledati* –, lahko zapišemo: če drugega popolnoma spregledam (*spoznam*), ga prav kot Drugega povsem spregledam (*ne vidim*). Če ga povsem zadanem, ga prav kot Drugega povsem zgrešim (Han 2015, viii).¹²

5. Ideal transparentnosti kot problem za etiko

Družbeni vpliv ideala in splošne zahteve po vidnosti vsega torej vodita v nekatere očitne probleme. Tovrstni problemi, ki so tako ali drugače vezani na depersonalizacijo, seveda že obstajajo, a mi trdimo, da ideal predstavlja izziv tudi za etiko kot tako. Če etiko (morda točneje rečeno moralo) razumemo kot kompleksen nabor pravil, ki v družbi urejajo odnose (med ljudmi, ljudmi in živalmi, ljudmi in okoljem, ljudmi in Bogom, sam s seboj itd.), se zdi, da je možnost (vsaj medosebne) etike neposredno odvisna od možnosti odnosa z Drugim. Iz tega lahko v skladu z zgoraj povedanim izpeljemo argument o vplivu ideala transparentnosti na etiko.

¹² Kot ena možnih poti k reševanju sodobnega problema depersonalizacije in odtujenosti, ki sta posledici tehnološkega napredka, je vse pogosteje omenjen specifičen pristop oz. drža do sveta in oseb, ki temelji na pojmu ‚resonance‘ (Žalec 2021; Klun 2020). Karol Wojtyła kot odgovor na medosebno odtujenost, ki je posledica tehnologije, medtem poudarja pojem ‚participacija‘ (Perčič 2021).

P1 = Drugi in odnos z njim sta za možnost etike ključna.

P2 = Ideal transparentnosti s splošno zahtevo po transparentnosti ogroža Drugega in moj odnos z njim.

S = Ideal transparentnosti ogroža možnost etike kot take.

Ključno je torej, da osrednja težava ideala transparentnosti ni to, da vodi v nekatere že znane etične probleme ali da sam odpira nove etične dileme. Niti ne to, da lahko ideal transparentnosti vodi kar v manj etično družbo. Največja težava je to, da ideal transparentnosti izpodkopava temelje za možnost etike kot take. V popolnoma transparentnem svetu, ko je meja med mano in Drugim dovolj zabrisana, da ne moremo več govoriti o pristno medosebnem odnosu, za etiko ni več prostora – če sta osnova etike Drugi in moj odnos z njim, ideal transparentnosti s svojim ukinjanjem obeh aktivno prispeva tudi k ukinitvi možnosti etike.

6. Zaključek

V prispevku se je pokazalo, da transparentnosti ne smemo razumeti kot samoumevne vrednote, ki bi jo morali maksimirati na vseh področjih in za vsako ceno. Transparentnost je pogosto dejansko najustreznejša pot do zaupanja, pravičnosti in prevzemanja odgovornosti (Miklavčič 2021) – zato je v resnici zelo pomembna vrednota. A kot taka ne sme biti absolutna, temveč jo moramo zahtevati v ustrezni obliki, na ustreznih področjih in v ustrezne namene. Kakšne kriterije naj za presojanje ustreznosti posameznih praktičnih oblik zahteve po transparentnosti (na delovnem mestu, v šolstvu, v medicini) uporabimo, ostaja izziv za prihodnje raziskave, ki lahko nadaljujejo naše delo. Z njim smo želeli opozoriti zlasti, na kako trhljih tleh pogosto stojijo prepričanja, ki jih v zahodni družbi dojemamo kot samoumevna.

Morda je prehod iz analogne družbe v digitalno primeren trenutek, da temeljne vrednote zahodne družbe ponovno premislimo, ovrednotimo – in po potrebi spremenimo ali dopolnimo. Četudi to ni klic po »prevrednotenju vseh vrednot«, je prav verjetno res klic po tem, da vrednote vsaj potegnemo iz nevidnega delovanja naše intuicije in jih ponovno priključimo pred oči. Čas je, da jih ponovno naredimo za transparentne. Ne prozorne, kot bi sugerirala dobesedna raba izraza, temveč vidne – kot to veli metaforična.

Ena od vrednot, ki jo moramo ponovno narediti vidno – če naj jo ustrezno mislimo –, je tudi transparentnost. Če digitalna doba zahteva transparentnost vsega, je morda čas, da transparentnost zahtevamo tudi od transparentnosti same.

Reference

Alloa, Emmanuel. 2018. *Transparency: A Magic Concept of Modernity*. V: Alloa in Thomä 2018.

Alloa, Emmanuel, in Dieter Thomä, ur. 2018. *Transparency, Society and Subjectivity: Critical Perspectives*. Cham: Palgrave Macmillan.

- Aristotel.** 2002. *O duši*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Christensen, Lars Thøger, in Joep Cornelissen.** 2015. Organizational transparency as myth and metaphor. *European Journal of Social Theory* 18, št. 2:132–149. <https://doi.org/10.1177/1368431014555256>
- Christopoulos, Menelaos, Efimia D. Karakantza in Olga Levaniouk, ur.** 2010. *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion*. Lanham: Lexington Books.
- Dennet, Daniel, in Deb Roy.** 2015. Our Transparent Future. *Scientific American* 312, št. 3:64–69. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican0315-64>
- Docherty, Thomas.** 2012. *Confessions: The Philosophy of Transparency*. London: Bloomsbury Academic.
- Geroulanos, Stefanos.** 2017. *Transparency in Postwar France: A Critical History of the Present*. Stanford: Stanford University Press.
- Greenwald, Glenn, Ewan MacAskill in Laura Poitras.** 2013. Edward Snowden: the whistleblower behind the NSA surveillance revelations. *The Guardian*. 11. 6. <https://www.theguardian.com/world/2013/jun/09/edward-snowden-nsa-whistleblower-surveillance> (pridobljeno 28. 7. 2022).
- Han, Byung-Chul.** 2018. *The expulsion of the other: society, perception and communication today*. Medford: Polity Press.
- Hansen, Hans Krause, Lars Thøger Christensen in Mikkel Flyverbom.** 2015. Introduction: Logics of transparency in late modernity. *European Journal of Social Theory* 18, št. 2:117–131. <https://doi.org/10.1177/1368431014555254>
- Heidegger, Martin.** 1991. *Platonov nauk o resnici*. Ljubljana: Fenomenološko društvo.
- Jacobs, Gerald H., in Jeremy Nathans.** 2009. The Evolution of Primate Color Vision. *Scientific American* 300, št. 4:56–63. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican0409-56>
- Jensen, Keith Lowell.** 2013. Twitter Post. 20. 6. 17:42. <https://twitter.com/keithlowell/status/347741181997879297> (pridobljeno 24. 8. 2023).
- Kant, Immanuel.** 1987. Odgovor na vprašanje: kaj je razsvetljenstvo? *Vestnik Inštituta za marksistične študije* 8, št. 1:9–13.
- Klun, Branko.** 2020. Rezilienca in resonanca: V iskanju nove države do sveta. *Bogoslovni vestnik* 80, št. 2:281–292. <https://doi.org/10.34291/bv2020/02/klun>
- Koivisto, Ida.** 2016. *The Anatomy of Transparency: The Concept and its Multifarious Implications*. San Domenico di Fiesole: European University Institute. Cadmus. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/41166/MWP_2016_09.pdf?sequence=1&isAllowed=y (pridobljeno 23. 5. 2023).
- — —. 2022. *The Transparency Paradox*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, George, in Mark Johnson.** 2003. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lévinas, Emmanuel.** 1998. *Etika in neskončno; Čas in drugi*. Ljubljana: Družina.
- Mersch, Dieter.** 2018. *Obfuscated Transparency*. V: Alloa in Thomä 2018.
- Miklavčič, Jonas.** 2021. Zaupanje in uspešnost umetne inteligence v medicini. *Bogoslovni vestnik* 81, št. 4:935–946. <https://doi.org/10.34291/bv2021/04/miklavcic>
- Moore, G. E.** 1998. Obramba zdrave pameti. *Anthropos* 30, št. 4–6:209–223.
- Oliver, Richard W.** 2004. *What is transparency?* New York: McGraw-Hill.
- Parker, Andrew.** 2003. *In the blink of an eye: how vision sparked the big bang of evolution*. New York: Basic Books.
- Perčič, Martin.** 2021. Koncept participacije Karola Wojtyła kot odgovor na medosebno odtujenost. *Bogoslovni vestnik* 81, št. 3:597–609. <https://doi.org/10.34291/bv2021/03/percic>
- Pozen, David, in Michael Schudson.** 2018. Introduction: Troubling Transparency. V: *Troubling transparency: the history and future of freedom of information*. New York: Columbia University Press.
- Regan, James, in Mark John.** 2015. NSA spied on French presidents: WikiLeaks. *Reuters*. 23. 6. <https://www.reuters.com/article/us-france-wikileaks-idUSKBNP32EM20150623> (pridobljeno 28. 7. 2022).
- Schneider, Manfred.** 2018. The Dream of Transparency: Aquinas, Rousseau, Sartre. V: Alloa in Thomä 2018.
- Teurlings, Jan, in Markus Stauff.** 2014. Introduction: The Transparency Issue. *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies* 14, št. 1:3–10.
- Thomä, Dieter.** 2018. Seeing It All, Doing It All, Saying It All: Transparency, Subject, and the World. V: Alloa in Thomä 2018.
- Xenophon.** 1994. *Memorabilia*. Prev. Amy L. Bonnette. New York: Cornell University Press.
- Žalec, Bojan.** 2021. Bivanjsko upanje, smisel in resonanca. *Bogoslovni vestnik* 81, št. 4:825–834. <https://doi.org/10.34291/bv2021/04/zalec>